

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΡΑΤΖΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ
PARIS. SUPPL. GR. 1375

Ἐρευνες ποὺ ἔχουν διεξαχθεῖ ὡς σήμερα γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀπάρτιζαν κάποτε τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ἔχουν ἀποδώσει ἕναν ἀριθμὸ ποὺ φαίνεται πὼς ἀπέχει ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κωδίκων ποὺ εἶχε συγκροτήσῃ ἢ εἶχε συγκεντρώσει ὁ ἐπιμελὴς αὐτὸς φαναρώτης λόγιος τοῦ 18ου αἰώνα, γραφέας ὁ ἴδιος καὶ συλλέκτης χειρογράφων¹.

Ἄπὸ τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰώνα ὁ Μανουὴλ Γεδεών εἶχε ἐντοπίσει, μετὰ τὴν γνωστὴ του διαίσθηση, τὴ σημαντικὴ αὐτὴ προσωπικότητα καὶ τὸν ἀνέφερε ὡς πιθανὸν γραφέα κώδικος ποὺ περιεῖχε ἔργα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ². Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ὅμως εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πρῶτος, τὸ 1904, μᾶς προῖδέασε γιὰ τὸν πλοῦτο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Καρατζᾶ καὶ γιὰ τὴ σχολαστικὴ φιλολογικὴ δουλειὰ ποὺ οἱ κώδικες του μαρτυροῦν πὼς ἔκανε, συμπεράσματα ποὺ τὰ εἶχε στηρίξει σὲ δύο χειρόγραφα ποὺ εἶχε ἐντοπίσει³. Ἐκτοτε, τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἐπαληθεύουν ὅσοι κώδικες

1. Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ εἶναι λιγοστά· γεννήθηκε τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 18ου αἰώνα καὶ πέθανε μεταξὺ τοῦ 1786 καὶ τοῦ 1789. Τὶς πρῶτες συστηματικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ του ἔδωσε ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ 17-18ου αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἰέρακος», *ΕΜΑ* 12 (1962) 117 καὶ 142-144· τὶς νεότερες βλ. συγκεντρωμένες στὴ μελέτη μου «Δημήτριος Ραμαδάνης. Ἕνας ἱστοριογράφος τοῦ 18ου αἰώνα σὲ ἀφάνεια», *Ὁ Ἐρανιστῆς* 20 (1995) 23-24.

2. Στὴ σύντομη μελέτη του «Μανουὴλ τοῦ Φιλῆ ἱστορικὰ ποιήματα», *ΕΑ* 3 (1882-1883) 215.

3. «Συνέβαινε λόγου χάριν νὰ γένηται ἀάτοχος ἐνὸς ἀντιγράφου συγγραφῶν τινῶν τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου· πρῶτη εἰς τοιαύτην περίστασιν φροντὶς τοῦ Καρατζᾶ ἦτο νὰ ἐρευνηθῇ τὰ κατὰ τὸν Βρυέννιον· εἶτα ἐφιλοτιμεῖτο νὰ περισυλλέγῃ χρονικῶς ἐκ τῶν συγχρόνων τῶ Βρυεννίῳ καὶ τῶν μετ'αὐτὸν συγγραφέων τὰς περὶ αὐτοῦ μαρτυρίας. Ταύτας ἀντέγραψεν ὕστερον ἰδίᾳ χειρὶ φιλοκάλως, μεθοδικῶς, παρασημειῶν καὶ τὰς πηγὰς τῶν περὶ αὐτοῦ μαρτυριῶν», σημειώνει στὴ μελέτη του «Δύο κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἐπετηρίς [Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός]* 8 (1904) 6. Οἱ δύο κώδικες ποὺ μελέτησε τότε ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμέας ἀνήκαν ὁ ἕνας στὴ βιβλιοθήκη Στεφάνου Καραθεοδωρῆ — σήμερα Μπενάκη 19— καὶ ὁ δεῦτερος εἶναι ὁ ΕΒΕ 1474 (βλ. πῶς κάτω περισσότερα στοιχεία γιὰ τὸν κώδικα αὐτόν).

κατὰ καιρούς έντοπίζονται από εκείνους πού ασχολούνται με τόν λόγιο αὐτόν τοῦ 18ου αἰώνα. Τή χρονιά πού ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμέας δημοσιεύει τή μελέτη του ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, περιγράφοντας τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Βουλῆς, ἀναγνωρίζει στό πρόσωπο τοῦ Καρατζᾶ τόν κτήτορα ἐνὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά⁴, ἐνῶ τὸ 1923 ὁ Σκοπέλου Γεννάδιος ἀποδίδει στή βιβλιοθήκη τοῦ Καρατζᾶ ἕνα μεμβράνινο τετραβάγγελο τοῦ 10ου αἰ. πού εἶχε περιέλθει στόν Στέφανο Καρθεοδωρή⁵.

Στὴν ἐποχή μας ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης ἀναβίωσε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ, ὅταν, μελετώντας τὸν «Κώδικα τοῦ Ἴεράκος», χειρόγραφο πού εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Καρατζᾶ, συγκέντρωσε περισσότερες πληροφορίες γι' αὐτόν καὶ δημοσίευσε πανομοιότυπα τῆς γραφῆς του⁶. Ἐκτοτε ἡ ἔρευνα ἄρχισε νὰ έντοπίζει, με κριτήριο κυρίως τὴν ιδιότυπη, φιλόκαλη γραφή του ἀλλὰ καὶ τὴ φιλολογικὴ μέθοδο πού ἀκολουθοῦσε ὁ λόγιος αὐτὸς ὅταν μελετοῦσε ἢ συγκροτοῦσε τοὺς κώδικές του, χειρόγραφα πού ἀνῆκαν στή βιβλιοθήκη του, ἄλλοτε γραμμένα στό σύνολό τους ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἄλλοτε κατάστικτα ἀπὸ ιδιόγραφα σημειώματα.

Ἔτσι τὸ 1973 ἡ I. N. Lebedeva, στόν Κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραντ, ἀποδίδει δύο χειρόγραφα πού βρίσκονται στήν Πετρούπολη στόν Νικόλαο Καρατζᾶ: τὸ F No 3, τοῦ ὁποίου τὰ περιεχόμενα εἶχε περιγράψει ἀναλυτικὰ τὸ 1971 ὁ I. P. Medvedev⁷, καὶ τὸ No 164 (758), τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης Καρατζᾶ στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται κάπου τὸ ὄνομά του· πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνθύμηση μᾶλλον παρὰ γιὰ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα: «Γέγραπται τὸ παρὸν τῇ ἐμῇ χειρὶ Νικολάου Καρατζᾶ ὄντος μου νεανίου καὶ τροφίμου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικῆς σχολῆς»⁸. Γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς κώδικες τοῦ Καρατζᾶ ὁ Boris Fonkič δημοσίευσε σχετικὲς μελέτες, γιὰ τὸν πρῶτο τὸ 1976⁹, γιὰ τὸν δεῦτερο τὸ 1996¹⁰, δίνοντας καὶ πανομοιό-

4. «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν, πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Α', Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», NE 1 (1904) 353-354· ὁ Λάμπρος γνώριζε τὴ μελέτη τοῦ Παπαδόπουλου-Κεραμέα, στήν ὁποία καὶ παραπέμπει.

5. «Εἷς ἐκ μεμβράνης κώδιξ τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξάνδρου Σ. Καρθεοδωρή», EA 43 (1923) 281-282.

6. Χ. Γ. Πατρινέλης, ὁ.π., 116-165.

7. I. P. Medvedev, «Pozdnie kopii vizantijskikh dokumentov v sobranii Biblioteki Akademii Nauk SSSR», VV 32 (1971) 223-231, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν μνημονεύει τὸν Καρατζᾶ.

8. I. N. Lebedeva, *Opisanie rukopisnogo otdela Biblioteki Akademii Nauk SSSR*, 5, *Grečeskie Rukopisi*, Λένινγκραντ 1973, σσ. 162-163.

9. B. L. Fonkič, «Nikolaj Karadža i Leningradskij sbornik vizantijskikh dokumentov», VV 37 (1976) 140-146.

10. Boris Fonkitch, «Τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς σχολῆς τοῦ Μανολλάκη

τυπα. Τὸ 1984 ὁ Ἀγαμέμνων Τσελίκας μὲ κριτήριο καὶ πάλι παλαιογραφικὸ ἀποδίδει ἕνα ἀκόμα χειρόγραφο στὸν Καρατζᾶ, τὸ 16 (1557) τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου «Κοραῆς»¹¹.

Ἡ δεκαετία ὡστόσο τοῦ 1990 θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ δεκαετία Καρατζᾶ, καθὼς οἱ ἐργασίες γιὰ τοὺς κώδικές του πυκνώνουν ἐντυπωσιακά. Ἐκδίδονται λοιπὸν ὀκτῶ μελέτες ποὺ προσγράφουν στὴ βιβλιοθήκη του χειρόγραφα διασκορπισμένα σήμερα σὲ βιβλιοθηκῆς ἀνὰ τὸν κόσμον, ἐνῶ κάποιες προσκομίζουν νεότερα στοιχεῖα στὰ λίγα ποὺ εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ φιλολογικὰ του ἐνδιαφέροντα. Ἀναφέρομαι στὶς μελέτες τοῦ Γ. Κ. Παπάζογλου τὸ 1991¹², τοῦ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου καθὼς καὶ τοῦ Boris Fonkič, δημοσιευμένες καὶ οἱ δύο τὸ 1994¹³. Ἀκολουθοῦν δύο ἐργασίες ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς δύο ἀκόμα χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης Καρατζᾶ, τῶν Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου, Π. Δ. Μιχαηλάρη καὶ Μάχης Παῖζη ἢ μία¹⁴ καὶ τῆς τελευταίας ἢ ἄλλη¹⁵. Ὁ Γ. Παπάζογλου ἐπανέρχεται στὸ θέμα τὸ 1997: ἀποδίδει, μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις, ἕνα ἄλλο χειρόγραφο στὸν Καρατζᾶ καὶ ἀνακοινώνει ὅτι ἔχει ἔτοιμη γιὰ ἔκδοση μελέτη μὲ τίτλο «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ. Οἱ παρασημειώσεις τῶν χειρογράφων του»¹⁶. Τέλος, στὸ θέμα ἐπανερχονται μὲ νέα εὐρήματα ὁ Boris Fonkič καὶ ὁ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος¹⁷.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Καρατζᾶ παρουσιάζει δυσκολίες εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε θέσει στοὺς κώδικές του διακριτικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ μᾶς διευκολύνουν στὸν ἐντοπισμὸ τους: κάποιον κτητορικὸ σημεῖωμα, ἢ στὶς περιπτώσεις ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραφε ἢ συγκροτοῦσε ἕναν κώδικα, ἕνα βιβλιογραφικὸ

Καστοριανοῦ καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς Πετρούπολης», *Θησαυρίσματα* 26 (1996) 309-316.

11. Ἀγ. Τσελίκας, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου «Ὁ Κοραῆς»*, Ἀθήνα 1984, σσ. 33-50.

12. G. K. Papazoglou, «Un manuscrit inconnu provenant de la bibliothèque de l'archonte phanariote Nikolaos Karatzas», *REB* 49 (1991) 255-261.

13. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἐνα "ἴσον" "ἐκβληθὲν ἐκ τοῦ Μεγάλου Νομίμου"», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσακα*, 1, Ρέθυμνο 1994, σσ. 25-35, καὶ B. Fonkič, «Eine Wiener Sammelhandschrift von Nikolaos Karatzas», *JÖB* 44 (1994) — Ἄνδριάς *Herbert Hunger zum 80. Geburtstag*, 91-97.

14. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρη – Μ. Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο ποὺ ἐλάμβανε: "Τὸ χειρόγραφον Γ, τοῦ Γεράσιμου Ἀργολίδας"». Ἐνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἑλληνικά* 45 (1995) 85-109.

15. Μ. Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, «Δημήτριος Ραμαδάνης», ὁ.π., 20-35.

16. G. K. Papazoglou, «Un manuscrit de la collection des Cantacuzènes à la Pierpont Morgan Library de New York», *Byzantion* 67 (1997) 517-523· ἡ ἀνακοίνωση τῆς νέας μελέτης στὴ σ. 522, σημ. 39.

17. Boris Fonkitch, «Τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο», ὁ.π. 309-316 καὶ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», *Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση. Ὁ Ἐραμιστῆς* 21 (1997) 374-375.

σημείωμα, ἢ μιὰ ἐτικέτα στὴ ράχη, ὥστε νὰ εἶναι εὐκολότερος ὁ ἐντοπισμός. Μοναδικὸ σχεδὸν σημεῖο ἀναγνώρισης ἀπομένει ἡ γραφή του, τῆς ὁποίας ἔχνη ἄφηνε ἄφθονα στοὺς κώδικες τῆς βιβλιοθήκης του¹⁸.

Μὲ αὐτὸ λοιπὸν τὸ κριτήριό καὶ πάλι ὡς ὁδηγὸ, τὴ γραφή τοῦ Καρατζᾶ, ἐντόπισα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας ἓνα ἀκόμα χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης του. Ὅμως στὴν περίπτωση αὐτὴ ὑπῆρχε μιὰ ἰδιομορφία: τὸ δεῖγμα τῆς γραφῆς ἦταν πολὺ περιορισμένο καὶ σχεδὸν χαμένο στὴ ράχη τῆς βιβλιοδεσίας· γι' αὐτὸ χρειάστηκε νὰ παρακολουθήσω τὴν πορεία τοῦ χειρογράφου, προκειμένου νὰ ἐπαληθεύσω τὴν ἀρχικὴ μου ἐντύπωση. Ὁ κώδικας ἀπὸ τότε ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀρχικοῦ γραφέα του, ποὺ ἦταν ὁ Καισάριος Δαπόντες, ὥσπου νὰ καταλήξει στὸ Τμῆμα Χειρογράφων τῆς Bibliothèque nationale πέρασε ἀπὸ ἀρκετοὺς κτήτορες, ποὺ ἡ ἀλληλουχία τους θεωρῶ πὼς εἶναι εὐλογοφανῆς. Ἀκολούθησε ἓνα δρόμο μακρὺ, ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι ὅπου γράφτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ στὴν Ἰθάκη, ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Λονδίνο καὶ στὸ Gloucester, ὥσπου νὰ φθάσει στὸ Παρίσι.

Τὸ χειρόγραφο Paris. Suppl. Gr. 1375 περιγράφεται πολὺ «εὐκολα», δεδομένου ὅτι στὰ πρῶτα του κιόλας φύλλα περιέχει ὅλες τὶς πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενό του. Στὸ φ. 1r σώζεται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα: «Ἐξήγησις τῆς θείας λειτουργίας ἀνελλιπέως, καὶ λεπτομερῆς, συλλεχθεῖσα καὶ στιχορρηγθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε, τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου. Ἀφιερωθεῖσα δὲ τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ μ(ητ)ροπολίτῃ Οὐγκροβλαχίας κυρίῳ κυρίῳ Φιλαρέτῳ. Ἦγεμονεύοντος τοῦ εὐσεβεστάτου, καὶ ὑψηλοτάτου αὐθέντου, καὶ ἡγεμόνος κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Νικολάου βοεβόδα τοῦ Μαυροκορδάτου»¹⁹. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ σκοπελίτη λογίου ἀναγνωρίζεται εὐκολὰ σὲ ὀλόκληρο τὸ κείμενο: πρόκειται γιὰ ἓναν ἀκόμα αὐτό-

18. «Οὗτοι πάντες [οἱ κώδικες] διεσκορπίσθησαν εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας, ἀναγνωρίζονται δὲ μόνον ἐκ τῆς κανονικῆς καὶ χαριέσσης γραφῆς τῶν ἐν αὐτοῖς προσθηκῶν τοῦ Καρατζᾶ» σημειώνει ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὀ.π., 7.

19. Πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ ἔχει δημοσιευτεῖ. Ὁ Λεωνίδας Ζῶης ἀναφέρει στὸ *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου*, 1, σ. 429, ὅτι δημοσιεύτηκε στὸ Βουκουρέστι τὸ 1759 δαπάναις τοῦ Φιλαρέτου (λήμμα: Μιχαλίτση), πληροφορία ποὺ δὲν ἔχει ὡς τῶρα ἐπιβεβαιωθεῖ βιβλιογραφικά. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι γνωστὸ εἶναι πὼς τὸ 1795 δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Μαρκιδῶν Πούλιου ὁ πρῶτος τόμος (Γ. Λαδᾶς – Ἀ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, σ. 354, ἀρ. 214) μετὰ τὸν τίτλο ποὺ σημειώνεται καὶ στὸ παρισινὸ χειρόγραφο: *Ἐξήγησις τῆς θείας λειτουργίας... Τόμος πρῶτος*. Ἡ πρόσφατη ἐπανεκδόση (ἐκδόσεις Τῆνος) ἀποτελεῖ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τῆς Βιέννης, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως παραλείπεται τὸ ἀφιερωτικὸν σημείωμα τῆς ἀρχῆς καὶ οἱ ὕμνοι «εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον», «εἰς τὸν Ἅγιον Ρηγίνον» καὶ στὴν Παναγία, τοῦ τέλους· τὸ σύντομο προλογικὸν σημείωμα τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ὑπογράφει ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἡλίας Μαστρογιαννόπουλος μετὰ τὰ ἀρχικὰ Η. Δ. Μ.

γραφο κώδικα τοῦ πολυγράφου Κωνσταντίνου Δαπόντε, ποῦ ἀνατρέχει στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία εἶχε πλέον γίνει μοναχὸς καὶ εἶχε μετονομασθεῖ Καισάριος²⁰. Στά φ. 2r-3r σώζεται τὸ ἀφιερωτικὸ πρὸς τὸν μητροπολίτη κείμενο: «Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ μ(ητ)ροπολίτη τῆς ἀγιωτάτης μ(ητ)ροπόλεως Οὐγγροβλαχίας ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ Πλαγγινῶν κ(υρί)ῳ κ(υρί)ῳ Φιλαρέτῳ τὴν μετ' εὐλαβείας δουλικὴν ἀπονέμῳ προσκύνησιν» διαβάζουμε στὸ προοίμιο, ἐνῶ στὸ τέλος σημειώνεται ἡ χρονολογία καὶ ὁ τόπος: «ἐν Βουκουρεστίῳ, ἐν ἔτει σ(ωτη)ρίῳ .αψνῆ, τῆς ὑμετέρας πανιερότητος δοῦλος ταπεινὸς Καισάριος Δαπόντες»²¹.

Πραγματικά, τὸ 1758 ὁ μοναχὸς Καισάριος Δαπόντες βρίσκεται στὸ Βουκουρέστι²². Τὴν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας τὴν γνώριζε ἤδη· ἐκεῖ εἶχε ξεκινήσει τὶς σπουδές του, ἐκεῖ εἶχε κάνει τὰ πρῶτα του βήματα σὲ ἐγκόσμια δημόσια ἀξιώματα. Στὴ διάρκεια λοιπὸν τῆς ἐννιάμηνης παραμονῆς του ὁ Καισάριος ἀσχολήθηκε καὶ μετ' τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου ποῦ βρίσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Δαπόντες προέταξε στὸ χειρόγραφο τοῦ τὸ ἀφιερωτικὸ κείμενο πιστεύω ὅτι ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς τὸ προσέφερε κιόλας στὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖο τὸ ἀφιέρωνε, στὸν ζακύνθιο τὴν καταγωγὴ μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Φιλάρετο Μιχαλίτση²³. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ

20. Στὴ μελέτη μου «Πῶς ὁ Κωνσταντίνος Δαπόντες ἔγινε Καισάριος. Τὸ τέλος τοῦ ἐγκόσμου βίου του», *Ἀρχεῖο Πεπερηθιακῶν Μελετῶν* 1 (1998) 119, παρακολουθῶ τὴν ἐγκόσμια ζωὴ του στὴ Βλαχία, προτοῦ ἀποσυρθεῖ στὸ Πιπέρι καὶ καρεῖ μοναχός.

21. Με βάση τὴ μαρτυρία αὐτὴ ποῦ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Δαπόντες, θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρήσουμε ὅτι τὸ 1759 —ποῦ παραθέτουν στὸ χρονολόγιο οἱ ἐκδότες τῶν δύο πρόσφατων ἐκδόσεων τοῦ ἔργου *Κήπος Χαρίτων*— ἔφθασε στὸ Βουκουρέστι (Γ. Π. Σαββίδης, σ. 426: «1759 (46) 25 Μαρτίου: Θριαμβικὴ εἴσοδος μετ' τὸν σταυρὸ στὸ Βουκουρέστι» καὶ Ἄλκης Ἀγγέλου, σ. 10: «1758 Ἰάσιο. Ἐξήγησις τῆς θείας λειτουργίας (ἔκδ. 1795)· 1759 Βουκουρέστι»).

22. Εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴ μονὴ Ξηροποτάμου τοῦ Ἁγίου Ὀρους γιὰ μιὰ μεγάλη περιουσία, προκειμένου νὰ συγκεντρώσει χρήματα γιὰ νὰ χτιστεῖ τὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ του. Βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὴ μελέτη τοῦ Μ. Πολυβίου, «Ἡ ζητεία τοῦ Καισαρίου Δαπόντε γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ξηροποτάμου», *Κληρονομία* 24, τχ 1-2 (1992) 183 κ. ἐ.· τοῦ ἴδιου, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε στὴ δημιουργία τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ξηροποτάμου», *Ἀρχεῖο Πεπερηθιακῶν Μελετῶν* 1 (1997) 171-175 καὶ τοῦ Φλορίν Μαρνέσκου «Ὁ Καισάριος Δαπόντες καὶ ἡ περιοδεία του μετ' τὸ Τίμιο Εὐλο στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες», στὸ ἴδιο, 53-64. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Δαπόντε εἶναι ἀρκετὰ πλούσια· τὴν συνοψίζει —ὡς τὸ 1974— ὁ Ε. Σουλογιάννης, «Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Καισάριο Δαπόντε», στὸ ἴδιο, 41-46· γιὰ τὰ νεότερα βλ. στὸν ἴδιο τόμο τὴ σημ. 2 τῆς μελέτης μου «Πῶς ὁ Κωνσταντίνος Δαπόντες ἔγινε Καισάριος», ὁ.π., 119.

23. Εἶχε χειροτονηθεῖ ἀρχιερέας τῆς Οὐγγροβλαχίας τὸ 1754· βλ. ὅσα ἀναφέρει γι' αὐτὸν ὁ Νικ. Κατραμῆς, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880, ²1997 (φωτ. ἀνατ.), σσ. 381-382· σύμφωνα μετ' τὸν Λ. Ζῶη, ὁ.π., σ. 429, ὁ Δαπόντες ἀφιέρωσε στὸν Φιλάρετο καὶ τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος. Τὸν Φιλάρετο διαδέχτηκε στὸ θρόνο τῆς Οὐγγροβλαχίας στὶς 28 Ἰουλίου τοῦ 1760 ὁ Γρηγόριος (N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, 2, Βουκουρέστι 1930, σσ. 63, 139, 144), τὸν ὁποῖο διαδέχεται τὸ 1787 ὁ

Δαπόντες περιγράφοντας τὸ ταξίδι ἐκεῖνο τῆς ζητείας τονίζει τὴ φιλικὴ του σχέση μὲ τὸν Φιλάρετο· καὶ σημειώνει: «τὴν Ἐξήγησιν τῆς θείας λειτουργίας / τότε τὴν ἀφιέρωσα ἐγὼ χάριν φιλίας»²⁴. Πιστεύω πὼς ὅλα συγκλίνουν πρὸς τὴν ὑπόθεση, ὅτι ὁ Φιλάρετος ἦταν ὁ πρῶτος κτήτορας· φαίνεται μάλιστα πὼς διέθετε κάποια συλλογὴ χειρογράφων, ἀφοῦ δύο κώδικες ποὺ βρίσκονται σήμερα στὴ δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου προέρχονται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ βιβλιοθήκη του²⁵.

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Δαπόντε ἐντάχθηκε στὴ γαλλικὴ βιβλιοθήκη πρόσφατα καὶ δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῆς συλλογῆς *Supplément grec* ποὺ ἔχουν δημοσιεύσει οἱ Astruc καὶ Concasty²⁶. Σὲ πρόχειρο χειρόγραφο κατάλογο τῶν πρόσφατων, μετὰ τὸ 1960, προσκτήσεων τῆς βιβλιοθήκης σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: «Suppl. Gr. 1375: XVIIIe s. pap. mm 205x160, ff I.133, 24-27 lignes. Reliure veau brun estampée à froid, contemporain du volume. Ancien Phillipps 5312. No 1911 du Catalogue Sotheby, vente Phillipps des 25 et 26 juin 1973».

Ὁ βρετανὸς Sir Thomas Phillipps εἶναι γνωστὸ πὼς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους συλλέκτες χειρογράφων τῆς Δύσης. Μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1872 τὰ 40.000 περίπου χειρόγραφα τῆς συλλογῆς του ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται στοὺς πλειστηριασμοὺς μεγάλων οἴκων²⁷. Ἀπὸ ἓναν τέτοιο πλειστηριασμὸ ἡ γαλλικὴ βιβλιοθήκη ἀπέκτησε τὸ χειρόγραφο ποὺ ἐντάχθηκε στὴς συλλογές της ὡς *Suppl. gr. 1375*²⁸. Στὴ στάχωση του σώζεται ἀκόμα ἡ παραλληλόγραμμη ἐτικέτα ποὺ ἀναγράφει τὸν ἀριθμὸ 5312 τῆς συλλογῆς Phillipps.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνέφερα ὡς τώρα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸν προτελευταῖο κρίκο τῆς ἱστορίας τοῦ χειρογράφου, πὼς δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ βρετανοῦ Phillipps πέρασε στὴν *Bibliothèque nationale*. Ὁμως

Κοσμάς. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792 ἓνας ἄλλος Φιλάρετος, ἐπίσκοπος ὡς τότε Ριμνίκου, προάγεται στὸ θρόνο Οὐγγροβλαχίας (Ἐπ. Κυριακίδης, «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Οὐγγροβλαχίας Φιλάρετου (1792-1793)», *ΕΦΣΚ* 27 (1900) 317-324).

24. *Κήπος Χαρίτων*, κεφ. 6, στ. 57-58 (ἔκδ. Ἰ. Π. Σαββίδη: σ. 85· ἔκδ. E. Legrand: σ. 66).

25. Α. Ζώης, ὁ.π., σ. 429.

26. Βλ. Ch. Astruc – M. L. Concasty, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie, Le Supplément grec*, 3, Παρίσι 1960.

27. Γιὰ τὴν πλουσιότατη αὐτὴ συλλογὴ καὶ τὴν τύχη τῶν χειρογράφων βλ. J. M. Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*, Brepols-Turnhout 1995, ἀρ. 769, σσ. 214-224, ὅπου σημειώνονται καὶ οἱ κατάλογοι ποὺ περιγράφουν ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων. Γιὰ τὴ διασπορὰ τῆς συλλογῆς βλ. A. N. L. Munby, *The Dispersal of the Phillipps Library* [Phillipps Studies, No V], Καίμπριτζ 1960· βλ. ἀκόμα T. C. Skeat, *The Catalogues of the Manuscript Collections in the British Museum*, Λονδίνο 1951, σ. 22.

28. Βλ. H. Omont, *Catalogue des manuscrits de Sir Thomas Phillipps, récemment acquis par la Bibliothèque nationale*, Παρίσι 1903.

πέρα ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτές, τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο τοῦ Δαπόντε ἔχει νὰ μᾶς δώσει καὶ ἄλλες, κρυμμένες ἀνάμεσα στὰ φύλλα του.

Στὸ λευκὸ παράφυλλο τῆς ἀρχῆς (φ. 1r) σώζονται κάποιες ἀράδες γραμμένες ἀπὸ τὸ χέρι ἐνὸς κτήτορα· τὸ ἴδιο χέρι τὸ ἐντοπίζουμε νὰ ἔχει γράψει καὶ τὸ κτητορικὸ σημείωμα σὲ ἓνα ἄλλο, ἀθησαύριστο ὡς σήμερα, χειρόγραφο ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ καὶ στὸ σημείωμα ἐκεῖνο ἀπαθανάτησε τὸ ὄνομά του: πρόκειται γιὰ τὸν Χατζῆ Νικόλαο Λέσβιο²⁹. Ὁ ἴδιος ἔχει γράψει στὸ φ. 133v τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου τὸ ἀκόλουθο σημείωμα: «1815 μαγιοῦ 28· ἀ[φή]-νω τὸ παρὸν βιβλίον | εἰς χεῖρας Σπεῖρου Δικεφάλου, θιακοῦ». Πρὶν καταλήξει λοιπὸν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Thomas Phillipps τὸ χειρόγραφο εἶχε περάσει τὸ 1815 στὰ χέρια ἐνὸς ἰθακήσιου, τοῦ Σπύρου Δικεφάλου. Γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ δὲν γνωρίζουμε ἄλλα στοιχεῖα³⁰, μποροῦμε ὅμως νὰ συγκροτήσουμε μιὰν ὑπόθεση γιὰ ἓνα τρίτο πρόσωπο, ἐκεῖνο ποῦ ἀποτέλεσε τὴ γέφυρα ἀνάμεσα στὸν ἰθακήσιο κάτοχο τοῦ χειρογράφου καὶ στὸν Phillipps.

Τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἴσως νὰ ἦταν ὁ Frederic North, καθὼς ἡ ἔρευνα ἔχει ἐντοπίσει πὼς κάποια χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του τὰ ἀπέκτησε ὁ Thomas Phillipps: τέτοια εἶναι τὸ χφ Yale, Ziskind 22 καὶ τὰ χειρόγραφα ἐνὸς φαναριώτη λογίου καὶ γραφέα τοῦ 18ου αἰῶνα, τοῦ Κωνσταντίνου Ραφαήλ τοῦ Βυζαντίου³¹. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ Frederic North, ὁ μετέπειτα κόμης τοῦ Guilford, κινεῖται στὸν ἐπτανησιακὸ χῶρο μὲ σκοπὸ νὰ ὀργανώσει μιὰν ἀνώτερη σχολὴ μὲ ἔδρα τὴν Ἰθάκη ἀλλὰ καὶ νὰ ἐμπλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη του³². Εἶναι πιθανὸν λοιπὸν νὰ ἐντόπισε τὸ χειρόγραφο τοῦ Δαπόντε στὰ χέρια τοῦ θιακοῦ κατόχου του, ὁ ὁποῖος προφανῶς ἐνέδωσε σὲ μιὰ δελεαστικὴ προσφορά.

Ἄν ἡ ὑπόθεση ποῦ μόλις παρουσιάσαμε ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἓνας ἀκόμα κρίκος ἔχει βρεθεῖ καὶ ἀνατρέχοντας ἀπὸ τὸ

29. Τὸ χειρόγραφο βρέθηκε πρόσφατα στὸ Γύθειο καὶ ἀνήκει στὴ συλλογὴ Κων. Πενταφρόνιμου.

30. Τὰ παρῶνυμα Μπεκατόρος καὶ Μούας τοῦ ἐπιθέτου Δικέφαλος εἶναι τὰ μόνα ποῦ ἐπιζοῦν σήμερα· τὰ ἐντοπίζει ὁ Ζώης (ὀ.π., 1, σ. 164) στὴ Ζάκυνθο, στὴν Κεφαλονιά καὶ τὴ Μεθώνη.

31. Γιὰ τὸ Yale, Ziskind 22 βλ. Νομκὸς Μιχ. Βαπόρης, «Τὸ χειρόγραφο Ziskind ἀριθ. 22 τοῦ Πανεπιστημίου Yale», Ὁ Ἑραμιστῆς 3 (1968) 271. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Ραφαήλ βλ. Γ. Μ. Παράσογλου, «Codex Yalensis 294. Διήγησις Ἀλεξάνδρου καὶ ἱεροκοσμικῆ ἱστορίας», ΕΦΣΠΘ, Τμ. Φιλολογίας 1 (1991) 217 σημ. 2.

32. Γνωρίζουμε πὼς διέθετε μιὰ «σεβαστὴ συλλογὴ ἐλληνικῶν χειρογράφων»· βλ. Β. Μπόμπου Σταμάτη, «Ἡ βιβλιοθήκη Guilford στὴν Κέρκυρα (1824-1830)», Ὁ Ἑραμιστῆς 20 (1995) 112. Εἶναι, βεβαίως, γνωστὸ πὼς ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία ἰδρύθηκε τελικῶς στὴν Κέρκυρα· βλ. τὴ σχετικὴ μελέτη τῆς Ἐ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία, Ἀθήνα 1997, σσ. 3-24.

σήμερα στο χτές οί κτήτορες του χειρογράφου ήταν ή Bibliothèque nationale, ό Thomas Phillipps, ό Frederic North, ό Σπύρος Δικέφαλος και ό Χατζή Νικόλαος Λέσβιος, πού τώ έδωσε στον ίθακήσιο Δικέφαλο.

Τώ διάστημα ώστόσο από τώ 1758, έτος κατά τώ όποιο προσφέρθηκε από τόν Δαπόντε στον Φιλάρετο, ώς τότε πού βρέθηκε στα χέρια του Χατζή Νικόλαου Λέσβιου θά παρέμενε σκοτεινό, αν μιá λεπτομέρεια κρυμμένη στη στάχωση δέν μās αποκάλυπτε πώς ό αυτόγραφος κώδικας του Δαπόντε πέρασε κάποτε και στη βιβλιοθήκη του Νικολάου Καρατζά.

Τώ στοιχείο πού μās τώ αποκάλυψε είναι δύο λωρίδες χαρτιού (onglets) πού χρησιμοποίησε ό σταχωτής προκειμένου νά συγκρατήσει τή στάχωση στο σώμα του χειρογράφου. Οί λωρίδες αυτές, πλάτους περίπου 16 χιλιοστών, συγκρατούν τήν έμπρός και τήν πίσω πινακίδα στο πρώτο και στο τελευταίο φύλλο· έχουν κοπέι από ένα γραμμένο φύλλο χαρτιού και ανάμεσα στα γράμματα πού διακρίνονται στη στενή επιφάνεια μπορέσαμε νά διακρίνουμε δύο γραφές· ή μία ανήκει στον Νικόλαο Καρατζά. Ό γραφικός του χαρακτήρας και ή συνήθειά του νά παρεμβάλλει δικά του σημειώματα και σχόλια στα κείμενα πού μελετούσε μās βεβαιώνουν για τήν ταυτότητά του. Διακρίνονται, ανάμεσα στις άράδες τής πρώτης γραφής, γραμμένες από τώ χέρι του οί λέξεις: δέν είναι | άφόβω | ένα βοσ | μεα | πλησίον | κοντα | είναι | τά λόγια, ενώ στην πίσω λωρίδα διακρίνουμε: εύλογον | και άδ.

Όπως μαρτυρούν οί κώδικές του, ό Καρατζάς δέν ήταν ό τύπος του συλλέκτη χειρογράφων πού αγόραζε κώδικες από συλλεκτικό, κυρίως, και δευτερευόντως από φιλολογικό ενδιαφέρον· ήταν ό λόγιος πού, όπως αναφέραμε, όχι μόνο μελετούσε τά χειρόγραφα πού αποκτούσε, αλλά συγκροτούσε ό ίδιος σύμμικτους κώδικες γύρω από θέματα πού τόν ενδιέφεραν: συστάχωνε τετράδια ή σπαράγματα από παλαιά χειρόγραφα, στα όποια συμπλήρωνε τά υπάρχοντα κενά και συχνά άντέγραφε κείμενα πού τόν ενδιέφεραν. Συγκροτούσε με τόν τρόπο αυτό έναν νέο κώδικα, με ύλικό παλαιό και νέο, ξένο και δικό του, πού αναφερόταν σε κάποιο θέμα. Στην αρχή έθετε συνήθως έναν αναλυτικό πίνακα, στον όποιο σημείωνε με λεπτομέρειες τήν περιεχόμενη ύλη³³. Η μέθοδος με τήν όποια εργαζόταν έπιτρέπει νά υποθέσουμε ότι ό Καρατζάς διέθετε ένα μικρό προσωπικό βιβλιοδετικό εργαστήριο· θά ήταν ασφαλώς πιό εύκολο νά σταχώνονται οί κώδικές του υπό τήν άμεση επίβλεψη του, ίσως και με προσωπική εργασία, παρά νά έξηγει ό ίδιος στον επαγγελματία βιβλιο-

33. Βλ. τήν περιγραφή του Παπαδόπουλου-Κεραμέα πού παραθέτω πιό πάνω, στη σημ. 3, και όσα αναφέρονται στις μελέτες του Χ. Γ. Πατρινέλη, ό.π., 142-143, του Β. Fonkič, «Eine Wiener Sammelhandschrift», ό.π., 92-94, του Δ. Γ. ΄Αποστολόπουλου, «Μεταφράσεις έργων του Μολιέρου», ό.π., 374-375 και τή δική μου «Δημήτριος Ραμαδάνης», ό.π., 23-24.

δέτη πῶς ἤθελε νὰ τοῦ συρράψει τὸ ποικίλο ὕλικὸ ποῦ τοῦ παρέδιδε. Ἔτσι δικαιολογεῖται, νομίζω, ἡ παρουσία τῶν δύο λωρίδων χαρτιοῦ μὲ τὰ γράμματά του στὴ ράχη τοῦ κώδικα: στὸ μικρὸ ἐργαστήριον τὰ ἄχρηστα χαρτιά τοῦ γραφείου τοῦ ἀποτελοῦσαν χρήσιμον ὕλικὸ γιὰ τὶς σταχώσεις ποῦ γίνονταν ἐκεῖ³⁴. Ἄς σημειωθεῖ πῶς στὴ στάχωση τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ κρύβεται ἀκόμα ἓνα στοιχεῖο ποῦ σχετίζεται μὲ τὴ βιβλιοδετικὴ ἐργασία τοῦ κώδικα³⁵. Ἐπάνω στὸ χαρτόνι τῆς μπροστινῆς πινακίδας κολλήθηκε ἓνα φύλλον χαρτιοῦ ποῦ καλύφθηκε μὲ ἓνα ἄλλο, λευκὸ, φύλλον. Ἡ φθορὰ ποῦ ἐπῆλθε μὲ τὰ χρόνια στὸ λευκὸ αὐτὸ φύλλον ἄφησε νὰ φανοῦν ἀπὸ κάτω κάποιες ἀράδες· ἐντόπισα ὅτι τὸ φύλλον προερχόταν ἀπὸ ἔντυπο βιβλίον: ἦταν ἀπὸ μιὰ ἔκδοση ποῦ ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1756, στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο, μὲ τὸν τίτλον *Βιβλίον καλούμενον Ραντισμοῦ Στηλήτευσις* καὶ τὰ γράμματα ποῦ διακρίνονται σήμερον κάτω ἀπὸ τὸ φθαρμένο λευκὸ φύλλον τῆς πινακίδας ἀντιστοιχοῦν στὴ σελίδα ρμζ³⁶. Ἡ ἐγνωσμένη βιβλιοφιλία τοῦ Καρατζᾶ δὲν ἀφήνει περιθώρια νὰ υποθέσουμε πῶς πρόκειται γιὰ σπάραγμα ἀπὸ κάποιον ἀντίτυπον. Ἴσως ὁμως, καθὼς κινεῖτο στὸν χώρον τοῦ πατριαρχείου, νὰ ἔπαιρνε ἄχρηστα τυπογραφικὰ φύλλα γιὰ τὶς βιβλιοδετικὰς του ἐνασχολήσεις. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς πρέπει, πιστεύω, νὰ προστεθεῖ στοὺς κτήτορες τοῦ αὐτόγραφου χειρογράφου τοῦ Δαπόντε.

Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ὡς κτήτορα τοῦ χειρογράφου Paris. Suppl. Gr. 1375 ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπόθεσιν ποῦ θέσαμε, ὅτι τὸ χειρόγραφο πέρασε καὶ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ κόμητα Guilford, δεδομένου ὅτι ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ποῦ κατέληξαν στὴ βιβλιοθήκην τοῦ Frederic North. Πρόκειται γιὰ τὸ Vind. Suppl. gr. 191 καὶ γιὰ τέσσερις ἀκόμα κώδικες, τοὺς British Library Cod. Add. 8225, 8237, 8242 καὶ 8243³⁷. Βέβαια ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ πρό-

34. Ἄν ἀπορρίψουμε τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ, εἶναι δύσκολον νὰ ἐρμηνεύσουμε πῶς βρέθηκε στὰ χέρια κάποιου ἐπαγγελματία βιβλιοδέτη ἓνα χαρτὶ μὲ σχόλια γραμμένα ἀπὸ τὸ χεῖρ τοῦ Καρατζᾶ. Ἐκτὸς καὶ ἂν δεχτοῦμε πῶς, μαζί μὲ τὸ ὕλικὸ ποῦ τοῦ παρέδιδε γιὰ στάχωση, τὸν προμήθευε καὶ μὲ τὰ χαρτιά ποῦ χρειαζόταν.

35. Ἡ στάχωση εἶναι ἀπὸ καφεῖ δέρμα, «νεωτερικὴ», χωρὶς ἐξογκώματα, τεχνικὴ λεπτομέρεια ποῦ ἀπαιτοῦσε αὐξημένες ικανότητες ἐπαγγελματία σταχωτῆ. Ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση, ἀνήκει σὲ ἀνάμικτον τύπον, μὲ ἐγκαυστικὰς χαράξεις ἀρκετὰ ἄτεχνες, παραλληλόγραμμων πλασίων καὶ διαγώνιων γραμμῶν, μὲ στάμπες τετράφυλλων τριφυλλίων στὸ ἐσωτερικὸν παραλληλόγραμμο (τύπος I+II, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξιν τῶν Λίνου Πολίτη καὶ Μαρίας Πολίτη, *Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* (ἀρ. 1857-2500), Ἀθήνα 1991, σ. 107). Οἱ πινακίδες εἶναι ἀπὸ χαρτόνι.

36. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique, XVIII siècle*, 1, Παρίσι 1918, ἀρ. 482 καὶ Θωμάς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci - 1800)*, 2, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 572. Νεότερη ἔκδοσιν τοῦ ἔργου ἔγινε στὴ Βιέννη τὸ 1758.

37. Πρβ. τὶς μελέτες τοῦ B. Fonkič, «Eine Wiener Sammelhandschrift», ὀ.π., 95 καὶ τοῦ Δ.

σωπα μεσολάβησαν, όπως δείξαμε πιο πάνω, και άλλοι κτήτορες. Φαίνεται όμως πως ο φιλέλληνας βιβλιόφιλος Frederic North είχε εντοπίσει τους άρτιους κώδικες του κωνσταντινουπολίτη λογίου και τους άναζητούσε συστηματικά για να πλουτίσει τη δική του βιβλιοθήκη.

Και μιá άλλη όμως σχέση, του Νικολάου Καρατζά με τον Καισάριο Δαπόντε, φωτίζεται από το γεγονός ότι ο αυτόγραφος κώδικας του σκοπελίτη λογίου πέρασε στη βιβλιοθήκη του φαναριώτη βιβλιόφιλου. Οι δύο άνδρες είχαν άσφαλώς συναντηθεί στο Βουκουρέστι, στην αύλη των Μαυροκορδάτων, όπου ο Δαπόντες κατείχε το αξίωμα του καμινάρη και ο Καρατζάς του μεγάλου κομίσου. Όμως, όπως άποκαλύπτεται, ή σχέση τους ξεπερνούσε την τυπική γνωριμία και έφθανε στο σημείο να δανείζουν ο ένας στον άλλο χειρόγραφα της προσωπικής βιβλιοθήκης τους. Τα ακόλουθα στοιχεία μάς οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα.

Ο Καρατζάς είχε αντιγράψει σε χειρόγραφό του, ανάμεσα σε άλλα, και το ιστορικό έργο του Δημητρίου Ραμαδάνη «Ιστορία των συμβάντων επί της βασιλείας του σουλτάν Μεχμέτη...». Όμως ή τύχη το έφερε και το έργο αυτό του Ραμαδάνη έγινε γνωστό από ένα άλλο χειρόγραφο, έναν αυτόγραφο κώδικα του Δαπόντε, όπου όμως δέν μνημονευόταν το όνομα του Ραμαδάνη. Έτσι, καθώς το χειρόγραφο Καρατζά ως πρόσφατα έλάνθανε³⁸, ή ταυτότητα του γραφέα όδήγησε στην έντύπωση ότι αυτός ήταν και ο συγγραφέας. Άποτέλεσμα ήταν να καθιερωθεί ή λανθασμένη έντύπωση πως ή «Ιστορία...» ήταν έργο του Δαπόντε³⁹. Πιθανότατα ο Δαπόντες δανείστηκε από τον Καρατζά το χειρόγραφό του για να αντιγράψει το έργο του Ραμαδάνη και αυτό το αντίγραφο, για τους λόγους που ανέφερα, προκάλεσε την λανθασμένη άπόδοση του έργου.

Ένα άλλο χειρόγραφο στο όποιο συναντώνται ο Καισάριος Δαπόντες και ο Νικόλαος Καρατζάς είναι το British Library, Cod. Add. 8237: πρόκειται για χειρόγραφο που άνηκε κάποτε στη βιβλιοθήκη Καρατζά. Το πρώτο τμήμα του είναι γραμμένο από το χέρι του Δαπόντε και περιέχει το έργο του «Ύμνοι εις την υπεραγίαν Θεοτόκον», ενώ στη συνέχεια ο Καρατζάς με το χέρι του άντέγραψε, πιθανώς από την έκδοση της Βιέν-

Γ. Άποστολόπουλου, «Μεταφράσεις έργων του Μολιέρου», ό.π., 375.

38. Πρόκειται για χειρόγραφο που άνηκε στη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Κορυτσάς Εϋλόγιου Κουρίλα, όπου έφερε τον άριθμό 5· σήμερα άπόκειται στο Σπουδαστήριο Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων. Είχε συγχροτηθεί και σε μεγάλο μέρος γραφτεί από τον Νικόλαο Καρατζά.

39. Την άποψη ότι συγγραφέας του έργου, που έγινε γνωστότερο με τον τίτλο «Χρονογράφος», είναι ο Δημήτριος Ραμαδάνης και όχι ο Δαπόντες την ύποστηρίζω στη μελέτη μου «Δημήτριος Ραμαδάνης», ό.π., 20-35. Άς σημειωθεί πως τον τίτλο «Χρονογράφος» τον έδωσε στο έργο ο πρώτος εκδότης του, ο Κωνσταντίνος Σάθας.

νης τοῦ 1770, τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν πανύμνητον κόρην καὶ Θεοτόκον» τοῦ Δαπόντε⁴⁰.

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Καρατζᾶς συνήθιζε νὰ συλλέγει πληροφορίες σχετικές μὲ θέματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονταν οἱ κώδικές του καὶ νὰ σημειώνει στὸ περιθώριο τὶς πηγές τῶν πληροφοριῶν του. Ἐνα τέτοιο σημείωμα μᾶς προσφέρει ἀκόμα μιὰν ἐνδειξη γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν Δαπόντε. Ἀντιγράφοντας τὸ ἔργο «Περιγραφή τῆς καταστάσεως τοῦ νῦν καιροῦ καὶ τῆς συμβάσης ἐν Κωνσταντινουπόλει πανώλης κατὰ τὸ ἀφινά' ἔτος, βασιλεύοντος σουλτάν Μαχμούδ» ὁ σχολαστικὸς Καρατζᾶς σημείωσε στὸ περιθώριο: «Ἐκ τοῦ βίου Ἱεροθέου | διδασκάλου τῆς νήσου | Σκοπέλου, τοῦ συγγραφέντος ὑπὸ | Κωνσταντίνου Δαπόντε»⁴¹. Δεδομένου ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Δαπόντε ὡς τότε τουλάχιστον παρέμενε ἀνέκδοτο, ὁ Καρατζᾶς πρέπει νὰ εἶχε μπροστά του κάποια χειρόγραφη μορφή τοῦ ἔργου, πιθανότατα δανεισμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα.

Τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν ἐνισχύει μιὰ ἀκόμα πληροφορία: στὸ ἔργο του «Γεωγραφικὴ Ἱστορία», καὶ σὲ κάποιο σημεῖο ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸν Ἰωάννη Καστριώτη, ὁ Δαπόντες σημειώνει: «ἔχω καὶ τὸ βιβλίον δὲ τῶν ἀνδραγαθιῶν του / τῶν γενομένων παρ' αὐτοῦ ἕως τὸν θάνατόν του, / χειρίσιον, δυσεύρετον, μὲ ὄλην τὴ ζωὴν του, / ἄχ καὶ νὰ τὸ ἐτύπωνεν ἕνας γιὰ τὴν ψυχὴν του»⁴². Σὲ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ἐντόπισα πρόσφατα ἕνα ἔργο ποὺ περιγράφει τὶς «ἀνδραγαθίες τοῦ Ἰωάννη Καστριώτου». Ἴσως λοιπὸν τὸ «δυσεύρετον βιβλίον» νὰ τὸ δάνεισε ὁ Καρατζᾶς στὸν Δαπόντε γιὰ νὰ τὸ ἀντιγράψει.

Στὸ πλαίσιο τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ μποροῦμε νὰ ποῦμε, συνοψίζοντας, ὅτι τὸ παρισινὸ χειρόγραφο προσέφερε κάποια στοιχεῖα ποὺ συμπληρῶνουν τὴν εἰκόνα ποὺ διαθέταμε ὡς τώρα γιὰ τὸν λόγιο αὐτὸν τοῦ 18ου αἰώνα. Πρῶτα, αὔξησε κατὰ ἕνα τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων του ποὺ ἔχουν ὡς σήμερα ἐντοπιστεῖ. Ἐπειτα, οἱ πινακίδες τῆς στάχωσης τοῦ χειρογράφου ἀποκάλυψαν μιὰ πιθανὴ ἐνασχόλησή του καὶ μὲ τὴ βιβλιοδεσία τῶν κωδίκων του. Ἀκόμα, ἐπιβεβαιώθηκαν τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέταμε γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν Δαπόντε. Τέλος, ἐνισχύθηκαν κάποιες ἐνδείξεις ποὺ εἶχαμε, πὼς μερικὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Καρατζᾶ πέρασαν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ

40. Βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Β. Fonkič, «Eine Wiener Sammelhandschrift», ὁ.π., 97.

41. Τὸ σημείωμα σώζεται στὸ φ. 501r τοῦ χειρογράφου τῶν Ἰωαννίνων (olim Κουρίλα 5)· βλ. γι' αὐτὸ τὴ σημ. 38.

42. Βλ. τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα στὸ Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. ν'.

Frederic North⁴³.

Ἐμειναν βεβαίως κάποια σημεῖα χωρὶς ἀπάντηση, ὅπως τὸ ἐρώτημα πῶς πέρασε ὁ κώδικας ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ μητροπολίτη Φιλαρέτου στὴν κατοχὴ τοῦ Καρατζᾶ. Γεγονὸς ὅμως εἶναι πῶς ἡ εἰκόνα γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ βιβλιοθήκη μὲ τὶς προσπάθειες τῶν ἐρευνητῶν ἔχει ἀρχίσει νὰ ξεκαθαρίζει καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ποὺ ἐντοπίζονται ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ μεγαλώνει.

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν

43. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου», ὁ.π., 377.